

EÖRSI ISTVÁN:

Időm Gombrowiczsal

1990 szeptemberi bejegyzés

Witold Gombrowicz lengyel író 1939-ben, a háború kitörése előtt egy héttel Argentínába hajózott, és azután huszonévig éviv ebben a dél-amerikai országban maradt. 1969-ben bekövetkezett haláláig még csak haza sem látogatható. Némi hírnevet hagyott maga mögött: – harmincöt évesen – első regénye, a *Ferdydurke* (1938) szenzációt keltett Varsó irodalmi kávéházaiban és szalonjaiban. Nem pusztán akklimatizálódási nehézségekre vall, hogy a háborús években mindössze néhány cikket írt, mégpedig kizárólag a szakácművészet tárgyköréből. Valószínűleg nyomasztotta, hogy biztonságban él az Óceán túloldalán, miközben országán Hitler és Sztálin osztozkodik, családja, barátai végveszélyben, az ellenállók életüket kockáztatják, a lakosság valamennyi rétegéből sokan koncentrációs táborokban várják a csaknem elkerülhetetlen pusztulást, a művészet pedig képtelen luxussá vált odahaza. Gombrowicz fizikai értelemben nem tekintette bátornak magát, de mint író, volt olyan bátor, hogy nem titkolta el: örül, hogy megsúzza a honi szenvedéseket, és hogy a hősiesség kényszere nem vonatkozik rá. Ez az öröm azonban nem lehetett felhőtlen, és rontható emigrációs közérzetét.

A hazafiak tetemét náci és szovjet csizmák – továbbá harcokcsik – taposták sárba, a Haza szenvedett, és átélte összes korábbi szenvedését, azt, hogy nagyhatalmak osztoztak rajta századokon át, áldozatait elfeledték, csillagjait másodrendűeknek tekintették, ha egyáltalán felfigyeltek rájuk. A háború után kommunista uralom alatt megkezdődött a szenvedés új periódusa, pedig egy népnél sem vagyunk alábbvalóak, mi adtuk a világnak Miczkiewiczet és Kosciuszki, Chopint, Kopernikust, és 1683-ban Sobieski verte meg Bécsnél a török világbirodalmat.

Új Witold Gombrowicz emigráns lengyel író a messiás Buenos Airesben, az 1953-as év egyik csütörtökén, és esszéit olvas a Londonban megjelenő *Wydomosciban* a lengyel és lengyel-honi irodalomról. Emigráns lapot olvas tehát, de rögvést megjegyzem, hogy más érzés lengyel emigránsnak lenni Londonban vagy Párizsban, mint Dél-Amerikában. London és Párizs hemzseg a lengyel hazafiaktól, ha közülük kettő összetalálkozik valamilyen bizstróban, akkor máris létrejön egy mini-Lengyelország. Ez csupa honfieriény és nosztalgia, ahogy már Heine is megírta párizsi lengyel emigráns-kartársairól, akiket Crapülinskinék és Washlappskinak keresztelt el, és akik egyazon lakásban, szobában, sőt egyazon ágyban tanyázva ábrándosan várják, hogy a hős Sobieski után eljőjön végül az új megváltó, a nagy Eselinski (vagyis Csacsinszki) is, hiszen

*Még nincs véged, Lengyelország,
Asszonyaink szülnek csöstül,
Szűzeink is ezt cselekszik,
S mindegyikük csupa hőst szül.*

Namármost az emigráns folyóiratok, mivel szerkesztőségeikben sok Honfi fordul meg, szinte maguktól változnak át kollektív szülőszobákká. Argentínából nézve viszont London és Varsó, sőt az elszüllyedt Lengyelország is nagyobb távlatból, tisztábban rajzolódik ki, amelyet az ember magával vitt a messzeségbe.

Egyszóval ül Gombrowicz az íróasztalánál, és egy ismert költő tanulmányát olvassa az említett folyóiratban: „Írástudóink, éppen mivel túlnyomórészt a lengyeliséggel foglalkoztak, nem tudták ellátni azt a feladatukat, hogy kijelöljék irodalmunk méltó helyét a többi irodalmak között, és mesterműveinket elhelyezzék a világ élvonalában... Csak valamely nagy költő, a nyelv mestere adhatott volna izelítőt lírikusaink színvonaláról, akik nem maradnak le a világ legnagyobbjai mögött, csak egy ilyen alkotó bizonyíthatóan volna be meggyőzően, hogy líránk ugyanabból a féméből való, és nemesérc-tartalma ugyanolyan, mint Dantéé, Racine-é és Shakespeare-é.”

Gombrowicz a fejét csóválja. „Ugyanabból a féméből?” – kérdi. No nem. „Miczkiewiczet Dantéval vagy Shakespeare-rel összehasonlítani annyi, mint gyümölcsöt befőtellel, természeti terméket feldolgozott termékkel, rétet, termőföldet és falut székesegyházzal vagy várossal hasonlítani össze, vidéki lelket városi lélekkel, mely nem a természetben, hanem az emberekben gyökeredzik és tudást halmozott fel magában az emberi nemről. Mármost kisebb volt-e Miczkiewicz mind Dante? Ha már ilyen mérésekkel kell foglalkoznunk, akkor azt válaszoljuk, hogy Miczkiewicz

Lengyelország lágy halmairól szemlélte a világot, Dante viszont egy hatalmas (ember)-hegy csúcán állt, ahonnan más perspektívák kínálkoztak. Dante talán nem volt „nagyobb”, de magasabbról szemlélődött: innen származik fölénye.”

Mennyire ismerem az efféle fontolgatásokat! Már elemista koromban azt tanultam, hogy Petőfi a világ ötödik legnagyobb írója. Shakespeare – Goethe – Dante – Voltaire – Petőfi: ez volt a tanítónéni által megállapított és kötelezően előírt világsorrend. És ez kifejezetten szabadszellelű lista: Voltaire szerepeltetése kellemesen tér el annak a keresztény-nemzeti kurzusnak az értékrendjétől, amelyben nevelkedtem. Feltűnő persze, hogy Miczkiewicz sehol sincs – a becsvágyó kis nemzetek mindig csak a saját nagyjainak próbálnak kikönyökölni valami előkelő helyet a nagy nemzetek nagyjainak sorában. A mi tanítónénink a saját listáját ismertette minden alkalommal megjegyezve, hogy Petőfi még előbbre rúkolhatna, ha a világ éppúgy ismerhetné őt, mint említett kollégáit. Ez az észrevétel már akkor zavart támasztott a fejemben, és ettől mindmáig nem szabadultam meg. Nagyobb lenne-e Petőfi, ha méltó fordításban olvashatnánk angolul és franciául? Kisebbség volna-e Kafka, ha megsemmisítik kéziratban maradt regényeit, ahogy végrendeletében meghagyta? Befolyásolja-e a mű hatása a művészi képességeket?

Mély lélegzetet veszek, és hangot adok annak a gyanúmnak is, hogy nem volna fenéki tejfel, ha Petőfi Összes Művei méltó fordításban jelenének meg. Mit szólna a Goethe-n és Shelley-n, Puskinon és Baudelaire-en nevelkedett közönség ehhez az összetett metaforához: „Ha a föld Isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta!” Mert noha Petőfi legjobb versei világirodalmi színvonalúak, elképzelhető-e a fent említettekről, noha mindnyájan hagytak hátra kevésbé sikertű műveket is, hogy efféle rimes csacskaságra vetemedjenek? Ebben az esetben is azzal a perspektívakülönbséggel szembesülünk, amelyről a Miczkiewiczet Dantéval összehasonlító Gombrowicz beszél.

Minden kis nemzet szenved attól, hogy egyoldalúan kényszerül részt venni a világ szellemi anyagcseréjében. Magába fogadja a nagy áramlatokat, megtermékenyül tőlük, de a megtermékenyített termék, amelyet ő állít elő, a belügye marad, ő maga nem termékenyít meg másokat. Shakespeare hatott Goethe-re, Goethe pedig Byronra – ez kölcsönhatás. Ilyet a lengyel vagy a magyar irodalom nem bír felmutatni. Kárpótlásul mi magunk toljuk fel íróinkat a külföldi minták mellé. Aki például kitalálta, hogy Kemény Zsigmond „a magyar Balzac”, az hízlegni akart a nemzeti tudatnak, holott valójában kinevetette. Az idézett állítás csak akkor adhatna önbizalmat, ha meg lehetne fordítani: „Balzac a magyar Kemény”.

Teáztat Gombrowicz lengyel író egy argentin úri házban, és egyszerűen csak valamelyik lengyel ott az asztalnál Lengyelországról kezd beszélni. Természetesen Miczkiewiczre fordul a szó, Kosciuszko Tádéra, Sobieskire, a bécsi csatára. A jelenlevőknek értesülniük kell arról is, hogy Nietzsche és Dosztojevskij ereiben lengyel vér kereng és hogy már két lengyel író kapott Nobel-díjat. Teáját kortyolgatva Gombrowicz arra gondol, hogy ez igen ügyetlen módja az öndicséretnek. „A mi félfrancia Chopin-ünkkel és nem egészen kóser Kopernikusunkkal nem győzhetjük le az olasz, francia, német, angol és orosz konkurenciát; éppen ebből a népzópontból másodrendűsége vagyunk ítélve.” Feltehetően az jár a fejében, ami már máskor is ilyen alkalmakkor, hogy „Mi közöm Miczkiewiczhez? Ti fontosabbak vagytok nekem, mint Miczkiewicz. A lengyel népet sem én, sem senki más nem Miczkiewicz és Chopin alapján itéli meg, hanem aszerint, ami ebben a teremben történik, és amit itt a lengyelek beszélnek.” Gombrowicz hajlani kezd arra a felfogásra, hogy Chopin és Miczkiewicz csak a hazafias szónokok törpeségének megmutatására szolgál. Egyre kínosabban érzi magát a teázók között. „Mint lengyel író, egyáltalán nem égek a vágytól, hogy bármit is képviseljek önmagamon kívül, de a világ, akarunk ellenére, ilyen képviselői funkciókat erőszakol ránk, és nem én tehetek arról, hogy ezeknek az argentinoknak a szemében a kortárs lengyel irodalom képviselője vagyok.” Választania kellett tehát, hogy szólaljon-e meg ő is a szegény rokonokra

oly jellemző hanghordozással, vagy más hangot üssön meg, halomra zúvva azokat a többé-kevésbé hízelgő információkat, melyeknek a társaság az imént a birtokába jutott. Mivel azonban fejlett önértékelő lénynek ismertem magat, érezte, hogy ünneprontó szavainak nem szabad sértenie a nemzet becsületét, hiszen szavainak ódiuma – mivel őt is lengyelnek tekintik – visszaháramlana rá. Így hát némelelyest lekicsinylő dallamvonalat kölcsönözött szavainak, így érzékelt, hogy nemzete múltjánál többre büszküli a jövőjét. Kitért arra, hogy Chopin, Miczkiewicz és Kopernikus ereiben részben idegen vér csörgedezett, és hogy „az a metafora, mely szerint mi, lengyelek hoztuk őket létre, nem vehető egészen komolyan; ebből annyi az igazság, hogy köztünk születtek.” Másrészt egyetlen rossz lengyel muzsikust műveit sem javítja fel Chopin származása, és a bécsi csata dicsősége nem varázsolhat dicsfényt mondjuk egy mai radomi polgár feje köré. „Nem (mondtam), mi nem vagyunk a múlt idők nagyságának vagy törpeségének az örökösei – sem az északnak sem a butaságnak – sem az erénynek sem a bűnnek –, és mindenki csak magáért felelős, mindenki az, aki.”

Ezen a ponton észrevette, hogy nem hatolt elég mélyre. Pótlólag elismerte tehát, hogy valamely nemzet nagy műveiben kollektív értékek és erények is testet öltenek, továbbá „azok a feszültségek, energiák, ingerek, amelyek a tömegekben keletkeznek, és amelyeknek kifejeződései ezek a művek”. Teáját kavargatva hangot adott annak a véleményének is, hogy egy valóban életerős nép egyaránt ért érdemeinek feltérképezéséhez és önön lebecsüléséhez, és fölébe emelkedik mindannak, aminek nincs köze neki, akutális ügyeihez, és szemünk előtt végbemenő alakulásához.

Furcsa módon hosszú asztali szónoklatának csak a végén bukkant rá arra a mondatra, amelyet a legtalálébbnak érzett: „Az embernek semmi sem imponálhat, ami a sajátja; ha tehát nagyságunk vagy múltunk imponál nekünk, ez csak azt bizonyítja, hogy még nem váltak húsunkká és vérünké.”

Miközben ezeket az oldalakat írom, ki-kiszaladok a hallba: a Sat 1 csatorna az amerikai szabadtéri teniszbajnokság mérkőzéseit közvetíti. Néha Manhattan tündéri és mégis oly valóságos üvegóriásai is feltűnnek a képernyőn. Nosztalgia fog el és irigység: drága Amerika, mennyire idegenek tőled az efféle lengyel-magyar gondok! Tegnapelőtt a kínai Chang játszott amerikai versenyzőként, majd a fekete Zina Garrison, a feltehetően spanyol eredetű Mary Joe Fernandez, tegnap a skót McEnroe, majd Aaron Krickstein, aki neve és édesapjának a profilja alapján zsidó származék lehet, aztán jött az iráni eredetű Agassi, majd a görög születésű Sampras elképesztő szerveiben gyönyörködtem. Fel sem vethető, hogy melyikük az igazi amerikai, olyan nyilvánvaló, hogy mindnyájan azok. Éppen különbözőségükben rejlik Amerika nagysága, sokrétűsége, vagy ha úgy tetszik: indentitása. És mi nekik magyarazzuk mindmáig, mintha ez bármit is jelentne a számukra, hogy Chopin alapjában véve lengyel volt, és „hírhedett zenésze a világnak”, Franz Liszt alapjában véve magyar. Nemrég olvastam, hogy Edward Teller, bocsánat, Teller Ede, a magyar származású nagy amerikai atomtudós még mindig szívesen olvassa eredetiben Ady Endre verseit. Éreztem, hogy ezt azért közlik velem, hogy büszke legyek – de mire? Kívánom Tellernek, hogy olvassa Adyt, de ez éppoly kevéssé válik dicsőségünkre, mint ahogy az angolok keblét sem dagaszt-

ja, ha esetleg Shakespeare-t és Shelleyt is kedveli és eredetiben olvassa az érdemdús öregúr.

Az efféle okfejtésekkel az a baj, hogy a nemzeti dicsőség megszállottjait – akiket évek óta szívesen nevezek bölényeknek – szitokra ingerlik, mindenki mást pedig untatnak, annyira triviálisak.

Ajtósi-Dürer sor – milyen mulatságos utcanév! A két világháború közt megjelent magyar lexikonokban olvasható, szerencsére a „D” betűnél, hogy a nürnbergi festő apja egy Ajtósi nevezetű kivándorolt magyar volt. Vagy talán Ajdósinak hívták, és a fia valójában Türier? A Pesti Hírlap Lexikona *Ajtós* címszó alatt megjegyzi, hogy „hajdani falu, ma Ajtósfalva néven Gyulához tartozó pusztá Békés vm-ben. Innen származtak Albrecht Dürer (Ajtósi) ősei.” A lexikoncikk sajnos hallgat arról, ami engem a leginkább érdekelt: hogy miért emigrált a papa? Talán égi szózat tudatta vele, hogy festőt nemz majd, mire elképzelt, milyen sorsra jut a sarja festőileg 1471 és 1528 között Ajtóson. Így juthatott arra a gondolatra, hogy Nürnbergben talán többre viszi.

József Attila apját ellenben Aron Josef néven anyakönyvezték, és teljes mértékben román volt, sőt mi több: román cigány. Ezt is nemrégiben olvastam. Várom, mikor jelenik meg országunkban az első Josef-József Attila utca.

1956. október 24-éről 25-ére virradóra az Írószövetségben töltöttem az éjszakát. Vagy huszan gyűltünk ott össze, néhány neves író, továbbá mi, fiatalok, és hallgattuk a rádióban a statáriumhíreket, -határidőket és ezek meghosszabbításait. Ezen az éjszakán Szepesi György sportközvetítő, akinek izgatott – mondhatnám úgy is: angazsált – hangján keresztül követte a lakosság a megelőző években futballművészeink lélegzetelállító sikereit, s ily módon ezeket bizonyos mértékig a bemozdó személyéhez kapcsolta, egyszóval ez a Szepesi György felszólította a felkelőket, hogy tegyék le a fegyvert, mert igazságukkal veszélyeztetik olimpiai csapatunk nyugodt felkészülését. A futballközvetítő hazafisága – a hazafiság egyetlen engedélyezett, sőt támogatott formája a sztálinizmus bimbózása idején – egycsapásra kimutatta fogó komikus fehérséget. Az Írószövetséget egyébként szovjet tankok fogták körül, nem kis mértékig nyugtalanítva az érzékeny idegrendszerű alkotókat. „Nézz ki, ott vannak-e még?” – kérte Zelk Zoltán költő, akit – mivel már ötvenéves volt – öreg embernek tekintettem. Kérése mégis meglepett, hiszen mindketten három lépésre voltunk az ablaktól. „Miért nem nézel ki te?” – „Hogyan? Hát lőnek!” – válaszolta felháborodottan Zelk.

Ezen az éjszakán a hírek szünetében ugyanó hevesen szidta Lukács Györgyöt, ami abban az időben, különösképpen a reformkommunisták között, még nem volt kötelező napi penzum. Főként kozmopolitizmusát vetette szemére. Felháborítónak találta, hogy Thomas Mann többre tartja Móríc Zsigmondnál. Világhírét Lukács nem a magyar értékek külföldi propagálására használja fel, ellenkezőleg. Pedig Móríc primér tehetség – Zelk ez esetben Veres Péter parasztíró kategóriáját használta –, Thomas Mann pedig szekundér. Hosszú monológját nekem címezte, mivel én Lukács tanítványi köréhez tartoztam, sőt már magyarítottam is néhány kozmopolita esszéjét.

Azt válaszoltam, hogy tudomásom szerint Lukács sohasem hasonlította össze a két szóban forgó író. De ha már ő, Zelk megteszi ezt, akkor meg kell jegyezni, hogy bármennyire bámulum is Móríc írásművészetét és szociális igazságérzetét, úgy vélem, gondolati és életanyaga, szemlélete és érdeklődése a magyar valósághoz köti, legtöbb műve határainkon túl még ideális fordításban is csak excentrikus jelenségnek számítana. Ezzel szemben Thomas Mann világszelleme, németisége, európaisága és összembe-riségi dimenziói harmonikusan kiegészítik egymást. Ilyesformán szónokoltam, de nem sokáig, mert a szavamba vágtak többen is, lehurrogtak, kiterjesztve rám is a kozmopolitizmus vádját.

Ez a nyugtalan éjszakán kirobbant vita jutott eszembe, amikor Gombrowicz tünődéseit olvastam a Miczkiewicz kontra Dante dilemmáról.